

Virksomhedshistorie kontra den nationale jubilæumshistorie

SVAR TIL FINN ØSTRUP

AF

STEEN ANDERSEN

At skrive historie om virksomheder indebærer ofte, at man som historiker når til andre konklusioner end dem, man finder i virksomhedernes jubilæumsskrifter og direktørernes erindringer. Ofte er jubilæumsskrifterne forfattet af virksomhedens direktører eller en dertil hyret journalist, som under direktionens overvågning fremstiller en passende fortælling. I 1967 udgav entreprenør- og ingeniørvirksomheden Kampsax et 50 års jubilæumsskrift. Heri omtales virksomhedens anlægsarbejder i Jugoslavien i 1930'erne, som blandet omfattede et inddæmningsarbejde ved Beograd. Jubilæumsskriftet krydrer fortællingen ved at berette om, at udover oppumpningen af millioner af kubikmeter sand fra Donaus bund, blev der også fundet interessante minder fra en broget fortid. I sandpumperens filter fandt man alt lige fra byzantinske bronzemønter til ryttersporer fra renæssancen og udetonerede granater fra Første Verdenskrig. Videre om virksomhedens aktiviteter i Jugoslavien under Anden Verdenskrig hedder det: »Næppe var opfyldningsarbejdet i Novi Beograd afsluttet, før nye og farligere granater detonerede over Beograd. Hitlers krigsmaskine rullede ned over Balkan. Alt arbejde gik i stå«. ¹ Dette udsagn er imidlertid usandt. Kampsax fortsatte arbejdet sammen med firmaet Højgaard & Schultz, men nu for den tyske besættelsesmagt i Serbien.

Finn Østrup kritiserer min udlægning af Kampsax' rolle under Anden Verdenskrig for at være misvisende, fordi jeg tillægger arbejdet

¹ *Kampmann, Kierulff & Saxild A/S – Kampsax – Et dansk ingeniørfirma og dets virkefelter gennem et halvt århundrede*, 1967, s. 26.

for den tyske besættelsesmagt i Serbien alt for stor betydning og forbigår firmaets beslutning om ikke at bygge for tyskerne i Danmark.² I sin kritik bygger Finn Østrup sin argumentation på direktør Jørgen Saxilds erindringer og firmaets jubilæumsskrifter. Det skal ikke være nogen hemmelighed, at allerede i april 2005, da forskningsprojektet »Besættelsestidens erhvervsmæssige og økonomiske forhold« offentliggjorde nogle delresultater, stillede Finn Østrup sig tvivlende over for rigtigheden af firmaets involvering i brobyggeriet i Serbien. Finn Østrups kilde var hans fader Svend Østrup, der var mangeårigt ansat og senere direktør i Kampsax.³

National strategi

For det første anfører Finn Østrup, at afhandlingen burde have klargjort, at Kampsax afviste at arbejde for tyskerne, og han fremfører, at virksomhedens afvisning af at bygge for tyskerne i Danmark kun ofres en halv sætning. Dette er imidlertid ikke korrekt. Først og fremmest er det vigtigt at slå fast, at Kampsax slet ikke blev spurgt, om de ville bygge for tyskerne i april 1940. Den tyske henvendelse gik til virksomhederne Christiani & Nielsen, Monberg & Thorsen, Højgaard & Schultz og Wright, Thomsen og Kier, hvor sidstnævnte valgte at påtage sig opgaven.⁴ For det andet forligger der ingen dokumentation i det samtidige kildemateriale for, at Kampsax i 1940 skulle have truffet en generel strategisk beslutning om ikke at ville bygge for tyskerne.

I den forbindelse finder Finn Østrup det mærkværdigt, at Monberg & Thorsens beslutning om ikke at arbejde for tyskerne ikke bliver behandlet. Dette er ligeledes forkert, idet Monberg & Thorsens afvisning af at bygge for besættelsesmagten bliver omtalt.⁵ I den anledning bør det også pointeres, at afhandlingens fokus er de multinationale entreprenørvirksomheder, og i det lys er behandlingen af Monberg & Thorsens ageren ganske omfattende, idet virksomheden i den under-

² Mit svar refererer til ph.d.-afhandling *De gjorde Danmark større... – Danske entreprenører i krise og krig 1919-1947*, supplerende fremstillinger og endelig henvises der til upubliceret aktmateriale, som supplerer afhandlingens analyse.

³ Svend Østrup blev ansat i ingeniør- og entreprenørfirmaet Kampsax A/S i Tyrkiet 1951-1952, ved hovedkontoret i København 1952-61. Han var teknisk direktør for afdelingen i Iran 1961-1963, underdirektør ved hovedkontoret 1964-1968 og direktør for Kampsax A/S 1968-1991.

⁴ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større... – Danske entreprenører i krise og krig 1919-1947*, 2005, s. 151.

⁵ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 158 og 161.

I denne forbindelse bør det nævnes, at en undersøgelse af Monberg & Thorsens firmaarkiv ikke gav mulighed for at belægge virksomhedens beslutning og overvejelser med samtidige kilder, da sådanne ikke fandtes i arkivet.

søgte periode bliver opfattet som nationalt arbejdende.⁶ Med til min fortælling hører også, at Monberg & Thorsen deltog i Teknisk Centrals byggerier. Det drejede sig om Fugleflugtslinjen, som fra tysk side blev anset for at være et led i det nyordnede Europas trafikale infrastruktur, og endelig udførte firmaet også en del af anlæggelsen af Kastrup Lufthavn, hvis betonbaner Luftwaffe benyttede. Videre skal det pointeres, at Ejnar Thorsen, som udover at være medstifter af Monberg & Thorsen, også var formand for Entreprenørforeningen, er en af afhandlingens hovedaktører. Skismaet mellem Ejnar Thorsen og værnemagtsentreprenørerne er et tilbagevendende emne i afhandlingen.

Til belysning af Kampsax stilling i forhold til anlægsarbejder for den tyske besættelsesmagt, analyserer jeg to forskellige forløb, hvor Kampsax's ledelse i Danmark tog stilling til spørgsmålet. Min analyse er at læse i kapitlerne 4 og 5. På baggrund af samtidige kilder og senere beretninger viser jeg, hvor langt man gik, og hvilke overvejelser ledelsen gjorde. I foråret 1941 forsøgte Rudolf Christiani at få tysk opbakning til realisering af de store ingeniørfirmaers plan fra 1936 om at bygge Storebæltsbro, Øresundsbro og nye store motorveje. Kampsax begyndte at drøfte sagen med Christiani & Nielsen, men i efteråret 1941 valgte Kampsax at sige klart fra over for til Christianis forsøg på at rejse sagen politisk i Tyskland. Afhandlingens konklusion er, at »vandene mellem firmaerne blev skilt«.⁷

Ligeledes valgte Kampsax at sige fra over for Christiani & Niensens forslag om etablering af et dansk konsortium til byggeri af ubådsbunkers til den tyske marine i Norge. En række danske firmaer blev enkeltvis præsenteret for planerne i Ørstedhus i april 1941. I afhandlingen står der: »Det første firma i rækken var Kampsax, og da Otto Kierulff blev klar over, at det drejede sig om ubådshangarer, afslog han med det samme virksomhedens deltagelse« og videre hedder det, »at spørgsmålet om danske firmaers bidrag til byggeri af ubådsbunkers i Norge er et meget tydeligt eksempel på, hvor langt de forskellige firmaer var villige til at gå i foråret 1941«.⁸ I konklusionen bliver det slået fast, at »firmaets

⁶ I afhandlingen defineres et multinationalt firma som en virksomhed med en afdeling eller et datterselskab i udlandet. Jf. Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 18. Uden en afdeling i udlandet falder Monberg & Thorsen uden for min definition af en multinational virksomhed, da deres internationale engagement under Anden Verdenskrig var begrænset til udstationeringen af én enkelt ingeniør i udlandet. Under krigen viderefører ingeniør Verner Rasmussen i perioden 1940-43 arbejdet på en jernbanelinje for det iranske trafikministerium. Jf. Sven Stigø: *Mellem linierne – om entreprenørerne Monberg & Thorsen*, 1994, s. 128.

⁷ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 221.

⁸ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 244f.

[Kampsax'] afvisning af det tyske ønske bundede i et nationalt standpunkt«. ⁹ Hermed efterlader afhandlingen ingen tvivl om Kampsax' stilling i forhold til byggerier for besættelsesmagten i Danmark. Kampsax kom dermed til at tilhøre de såkaldte 'frie' entreprenører i modsætning til værnemagtsentreprenørerne. I vinteren 1944 lagde tyskerne pres på de danske myndigheder og Entreprenørforeningen for at få indsat flere firmaer i bunkersbyggeriet. Dette satte de 'frie' entreprenører under pres, og Kampsax' samt Otto Kierulffs ageren er behandlet udførligt i afhandlingen. ¹⁰ Afhandlingen fremlægger ny dokumentation for Kampsax' valg, som bliver indgående diskuteret, og på den baggrund må Finn Østrups kritik afvises som uden fagligt indhold.

Entreprenørvirksomhedernes valg var, som det lyder sammenfattende i konklusionen, »situations- og kontekstbestemt«. På den danske scene valgte nogle firmaer, deriblandt Kampsax, at afstå fra at arbejde for tyskerne af politiske hensyn og senere af hensyn til deres fremtidige position på entreprenørmarkedet efter en afslutning på besættelsen.

Med til billedet af Kampsax hører også, at man i sommeren 1941 i virksomhedens beretning for året 1940 med en vis tilfredshed kunne noterede sig, at »Selskabets væsentligste Aktiv DAGMARHUS har i det forløbne Aar været fuldt udlejet. Det tyske Gesandtskab har overtaget nogle flere Lejemaal«. ¹¹ Kampsax' kontorejendom Dagmarhus var bygget færdig i foråret 1939, men det havde vist sig umuligt at finde lejere til de ledige etager. Man havde forsøgt at leje ud til staten, private virksomheder og det amerikanske gesandtskab. ¹² Først efter besættelsen den 9. april 1940 blev lokalerne ved Udenrigsministeriets mellemkomst udlejet til det tyske gesandtskab, idet repræsentationen på Kastelvej ikke kunne huse det store rykind af besættelsens administratorer. Direktionen var som udlejer nødt til med skiftende mellemrum at forhandle med deres lejer, og i stedet for at karakterisere Kampsax' linje over for besættelsesmagten som kategorisk afvisende, vil jeg mere præcist betegne linjen som neutral under nødvendig hensyntagen til nationale og økonomiske hensyn.

Endelig bør det også indgå i vurderingen af Kampsax' ageren på

⁹ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 442.

¹⁰ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 381ff.

¹¹ Kampmann, Kierulff & Saxild A/S – Beretning for Aaret 1940, København, den 4. Juni 1941. Kampsax' Arkiv.

¹² Under forhandlingerne med den amerikanske legation i december 1939 lod direktionen forstå, at det var presserende, at man fik lejet etagerne ud, ved at pointere, at »det ville være af stor Betydning for os, hvis det kunne lade sig gøre, da det jo drejer sig om et meget stort Lejemaal«. Jf. Direktionens Maanedsrapport fra November 1939, 8. December 1939. Kampsax' Arkiv.

hjemmemarkedet, at virksomheden ikke havde problemer med at finde beskæftigelse de første år under besættelsen. Kampsax er et eksempel på, at det faktisk kunne lade sig gøre at tjene penge uden at være værnemager. Kampsax var beskæftiget med både private og offentlige byggerier. I 1942 lykkedes det virksomheden at opnå en omsætning på 2,9 mio. mod en omsætning på 2,5 mio. i 1939. På trods af de politiske omvæltninger »var Virksomheden i det hele taget jævnt godt beskæftiget«, som det hed den 19. april 1943.¹³ Helt uvirksom var virksomheden ikke, som Østrup ellers citerer Saxild for at være. Virksomhedens aktiviteter begyndte først for alvor at blive påvirket i anden halvdel af 1943 på grund af den stigende mangel på byggematerialer.

Kampsax' danske forretning 1939-1945

År	Omsætning. Den danske forretning*	Avance. Den danske forretning
1939	2.500.000	271.000
1940	1.300.000	344.000
1941	2.200.000	349.000
1942	2.900.000	399.000
1943	1.800.000	229.000
1944	2.700.000	70.000
1945	1.700.000	300.000

Kilde: Kampsax' årsregnskaber og årsberetninger 1939-1945. Kampsax' Arkiv.

* Kampsax' omsætning og avance på Rømdæmningen var holdt uden for regnskabet, idet dette byggeris regnskab blev ført separat af Monberg & Thorsen A/S.

Om Kampsax' ledelse udsatte sig selv for en risiko ved ikke at ville bygge for tyskerne, kan diskuteres. De firmaer, som i 1940-41 afviste at påtage sig opgaver for besættelsesmagten, blev ikke udsat for tyske trusler eller straffeforanstaltninger. Afhandlingen redegør for, at først under undtagelsestilstanden i september 1943 indfører general von Hanneken en forordning om, at alle eksisterende leverandører til besættelsesmagten var forpligtet til at fortsætte. Nægttere ville blive stillet for tysk

¹³ Kampmann, Kierulff & Saxild A/S – Beretning for Aaret 1942, København, den 19. April 1943.

standret.¹⁴ Ikke desto mindre valgte de store værnemagtsentreprenører i vinteren 1943-44 at indstille deres byggerier, og de forlod byggepladserne, som blev overtaget af små 'opkomlinge'. Ingen samtidige kilder beretter om tyske sanktioner, og kun i Rudolf Christianis efterkrigsberetning finder vi påstanden om, at han blev truet med fængsling, hvis ikke Christiani & Nielsen fortsatte arbejdet.

Schalburgtagerne ramte de virksomheder eller kulturinstitutioner, som ikke havde tyskerne interesse. Derfor kan man ikke tale om, at firmaet udsatte sig ekstraordinært for truslen om enten clearingmord eller Schalburgtage ved at give afslag på at arbejde for tyskerne. I Kampsax' tilfælde var der måske en vis risiko for at blive bombet af nogle andre, når virksomhedens kontorbygning var udlejet til tyskerne.¹⁵ Da tyskerne i september 1943 gav Kampsax 24 timer til at rømme den resterende del af Dagmarhus, var det ikke en sanktion, men en gemen beslaglæggelse af pladshensyn.¹⁶

På trods af den tyske beslutning om at anvende 'modterror' i december 1943 førte det ikke til en besættelsespolitik, hvor man ville tvinge sin politik igennem med repressalier. Blandt de omkring 100 clearingdræbte i Danmark var ingen erhvervsfolk, som havde afvist tyskerarbejde. I Danmark ramte clearingmordene oftest fremtrædende personer, som tyskerne mente støttede modstandskampen, eller rent tilfældige, der passerede det sted, hvor en dansk nazist eller håndlanger var blevet skudt af modstandsbevægelsen.¹⁷ Endelig skal det også nævnes, at risikoen for clearingmord var meget lav for hovedparten af Kampsax' direktion. Både Per Kampmann og Jørgen Saxild opholdt sig de sidste år af besættelsen i det neutrale Sverige, hvor mulighederne var bedre for at videreføre forretningerne og tilrettelægge fremtidige projekter.¹⁸

¹⁴ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 385.

¹⁵ Den 30. juli 1943 blev Dagmarhus mål for modstandsbevægelsens stigende sabotageaktivitet. Direktionen noterede sig, at der »udførtes et Sabotageattentat mod Telefonskabet med Krydsfeltet i den øvre Kælder i Dagmarhus«. Direktionens Maanedsrapport for Juli 1943, København den 10. august 1943. Kampsax' Arkiv.

¹⁶ I november 1942 overtog det tyske gesandtskab flere ledige lokaler i Dagmarhus efter forhandlinger med Udenrigsministeriet og Kampsax. En måned efter ønskede tyskerne at overtage hele lejemålet, men dette blev afværget efter forhandlinger med gesandtskabet. Efter erklæringen af den militære undtagelsestilstand den 28. august 1943 blev alle nægtet adgang til Dagmarhus. Det lykkedes Kampsax' direktion at komme i forbindelse med Werner Bests kontor, som meddelte, at man fra tysk side ønskede at »overtage samtlige lokaler i Dagmarhus«. Tyskerne afgav deres definitive besked om rømning af Dagmarhus den 2. september 1943. Herefter flyttede Kampsax til H.N. Andersens gamle villa »Vennerslund« på Strandvejen. Villaen var udlejet af skibsreder A.P. Møller.

¹⁷ Jf. Henrik Lundtofte: *Gestapo – Tysk politi og terror i Danmark 1940-45*, 2003, s. 163ff.

¹⁸ Jørgen Saxild: *En dansk ingeniørs erindringer*, 1971, s. 108.

Finn Østrup mener, at afhandlingen giver et misvisende billede af Højgaard-kredsen ved at påpege, at resultatet og endemålet ville være blevet et tættere samarbejde med Tyskland, hvis kredsen af genrejsere var kommet til magten i efteråret 1940. I afhandlingen understreges det, at Højgaard-kredsen var sammensat af aktører med forskellige politiske interesser. I konklusionen hedder det, at »støtten til forsøget på at vælte regeringen findes også i Kampsax' ledelse uden, at denne delte Højgaards syn på den internationale udvikling (...), særligt Saxild var pro-britisk«. ¹⁹ Flere af erhvervsfolkene og polyteknikerne omkring forsøget på et 'putsch' var nationalkonservative, men det er forenklet at betragte en national indstilling som en hindring for at søge et tættere samarbejde med Tyskland. Kredsens mål var at undgå en nazistisk magtovertagelse ved at genrejse en stærk ledelse af »politisk uafhængige, frit stillede mænd« og samtidig søge at udnytte de muligheder den tyske nyordning af Europa måtte give Danmark. ²⁰ Højgaard-kredsen ydede pression op til regeringsomdannelsen den 8. juli 1940 for at få optaget upolitiske ministre, og kredsen bakkede efterfølgende op bag Scavenius' aktivistiske linje. Kredsens aktion mod regeringen var derfor ikke en protest mod tilpasningskursen. Højgaard-kredsens fremlagte program var først og fremmest anti-parlamentarisk, anti-socialistisk, elitært og autokratisk. Kredsens mål og motiver bør bedømmes ud fra det fremlagte program, og ikke ud fra, at aktørerne senere i forbindelse med afhøringerne i Den parlamentariske Kommission i 1947 hævdede, at deres mål var at skærpe modstanden mod en tilpasning til Tyskland. ²¹ Det er naivt at gøre Højgaard-kredsen til anti-tyske, anti-nazistiske og

¹⁹ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 442.

En angelsaksisk orientering var ingen hindring for at bakke om bag en aktiv tilpasningskurs over for Tyskland. Gunnar Larsen var gennem hele livet angelsaksisk orienteret, men var fra sommeren 1940 til august 1943 Scavenius' fast støtte i forhold til en aktivistisk samarbejds politik. Jf. Joachim Lund: »Gunnar Larsen«, i: Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*, 2002, s. 315f.

²⁰ Både Per Kampmann og Jørgen Saxild var medunderskrivere på henvendelsen til Christian X, dateret november 1940. Overgivet til kongen den 14. november 1940. De øvrige underskrivere var Holger Andersen, Vilh. la Cour, Johannes Hansen, Niels Høst, Percy Ipsen og A.P. Møller. Jf. Henvendelse I til kongen af november 1940. *Den parlamentariske Kommission*, bind IX, aktstykke 40, side 126ff.

²¹ Jf. Stenografiske referater af afhøringerne af Holger Andersen (18. juni 1947), Niels Holst (19. juni 1947), Percy Harald Ipsen (26. juni 1947), A.P. Møller (20. august 1947) samt Knud Højgaard (28. august 1947), i: *Den parlamentariske Kommission*, bind IX, side 75ff. I sine erindringer berører Jørgen Saxild ikke sit engagement i Højgaard-kredsens anslag mod demokratiet. Jakob Kyril Meile: *Højgaardkredsen 1940 – et ekstraparlamentarisk forsøg på regeringsdannelse*. Upubl. speciale, Københavns Universitet 2005, s. 41ff og 86f.

demokrater, fordi de var nationale og modstandere af samarbejdspolitikken. Kredsens initiativ var på linje med Vichy-styrets bestræbelser på at reducere tysk indflydelse i Frankrig ved at genrejse landet og gøre sig til en ligeværdig samarbejdspartner med Tyskland.²² Særlig Højgaard markerede sig som en beundrer af Vichy-styret, og i 1941 lod han forstå, at økonomisk samarbejde med Tyskland var nødvendigt af hensyn til landet og hans virksomhed. Bedømmelsen af ingeniørernes forskellige interesser i anslaget mod demokratiet i efteråret 1940 står krystalklart i afhandlingen, og på den baggrund må Finn Østrups indsigelser betegnes som fagligt ufunderede.

International strategi

I den nationale historieskrivnings optik var det afgørende, hvordan virksomhederne havde ageret inden for landets grænser, mens spørgsmålet om aktiviteterne i udlandet interesserede mindre. I det Vilhelm Buhl-redigerede værk *Danmarks økonomiske forhold, 1939-1945*, beskrev økonomen Erik Ib Schmidt således de danske entreprenører »som uberørte af den nationalfølelse, som ellers i så høj grad prægede danske næringsdrivende. Mange var rene opkomlinge, som her øjnede deres livs store chance for hurtig berigelse, medens nogle af vore største og mest ansete entreprenørfirmaer, der finansielt var stærke nok til at undvære disse arbejder, konsekvent afslog alle tilbud og opfordringer fra tysk side«. ²³ At flertallet af de store firmaer havde arbejdet for tyskerne uden for landets grænser, indgik ikke i bedømmelsen af deres ageren. Denne nationale optik ønsker Finn Østrup fastholdt, når Kampsax' virksomhed under krigen skal vurderes. Imidlertid var de største danske entreprenørvirksomheder aktører på den internationale scene, og derfor bør deres valg anskues i internationalt perspektiv. Virksomhederne var aktører i en verdenskrig, hvor deres valg både kunne betyde en støtte til de allierede og aksemagternes kamp.

Afhandlingen rummer fyldige analyser og beskrivelser af flere arbejder udført for de allierede, selvom Finn Østrup ikke finder dette aspekt behandlet. Særligt indgående analyserer jeg Højgaard & Schultz' balan-

²² En grundig behandling af Højgaard-kredsen i et europæisk perspektiv findes hos Henrik Lundbak: *Staten stærk og folket frit – Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47*, 2001, s. 258. Påpegningen af parallellen mellem Højgaard-kredsens program og Vichy-styrets forsøg på at møde den tyske besættelsesmagt som en genrejt nation er fremhævet af Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen: *Danmark Besat – Krig og hverdag 1940-45*, 2005, s. 215ff.

²³ Erik Ib Schmidt: »Tysk fremtrængen og dansk modværge«. I: Aage Friis og Vilhelm Buhl (red.): *Danmarks økonomiske forhold, 1939-1945*, bd. 5, 1948, s. 62.

cegang i forbindelse anlæggelsen af et varmforsyningsanlæg på Island i 1940, idet projektets gennemførelse krævede accept fra både tysk og britisk side. Afhandlingen rummer en indgående beskrivelse (som måske er for lang) af Højgaard & Schultz' byggeri for den islandske stat og de allierede besættede. Vanskelighederne med at videreføre Højgaard & Schultz' forretning i Portugal er analyseret, og på baggrund af akter fra britiske arkiver beskriver jeg også Christiani & Nielsens stilling i allierede områder samt områder, der var at regne som allieret interessesfære. Af særlig interesse er her det Sydamerikanske marked og det interne skisma, som opstod mellem Christiani & Nielsens afdeling i Rio og kontoret i New York, der slog ind på en mere pro-allieret kurs. Både i geografisk og i analytisk forstand kommer afhandlingen ganske vidt omkring firmaernes balancegang mellem at drive forretning med alle krigens parter. Det skal ses i lyset af, at afhandlingens hovedfokus er de strategier, som blev formuleret af koncernhovedkvarterne, og fælles for byggerierne i allieret område var, at de lå uden for direktionslokalernes rækkevidde.

Finn Østrup mener, at det er misvisende at bruge den anvendte plads på Kampsax og Højgaard & Schultz' byggeri af Savabroen for Organisation Todt. Når afhandlingen rummer en indgående diskussion af Kampsax' dispositioner efter den tyske indmarch i april 1941, skal det ses i lyset af, at den politiske udvikling stillede virksomheden over for en betydelig institutionel uvished, og endelig var Savabroen et af den tyske besættelsesmagts største infrastrukturprojekter i Serbien. Analysen bygger på samtidige kilder fra Kampsax' arkiv samt på akter fra Udenrigsministeriets og Handelsministeriets arkiv. For at undgå et økonomisk tab på det afbrudte byggeri af en bro over Tiszafloden vælger Kampsax og Højgaard & Schultz i sommeren 1941 at påtage sig byggeriet af en bro over Savafloeden for tyskerne. Som regnskabsfører for projektet henvender Kampsax sig til det danske Udenrigsministerium for at få hjemført pengene over den dansk-tyske clearingkonto med henvisning til Handelsministeriets bekendtgørelse om overførsler for entreprenørarbejder i de tyske områder. Kampsax ønskede at få bevilliget overførslen med tilbagevirkende kraft. Proceduren var normalt, at firmaerne skulle have de danske myndigheders godkendelse inden de indgik kontrakter med tyske myndigheder. Finn Østrup efterlyser et svar på, om Udenrigsministeriet delte Kampsax' syn på, at brobyggeriet »set fra et almindeligt dansk synspunkt skulle være en fordel«. På side 297 står at læse, at »Udenrigsministeriet gav umiddelbart efter firmaernes ansøgning tilslædelse til, at de kunne hjemføre 150.000 Reichsmark, men måtte afvise ansøgninger om yderligere beløb«. Den lokale danske konsul advarede

endvidere Udenrigsministeriet mod at give flere tilladelser, da der var udsigt til, at de danske firmaer ville kunne få andel i flere større projekter, idet tyskerne af politiske grunde ikke ville indsætte lokale entreprenører, og ingen tyske virksomheder havde på daværende tidspunkt en tilstrækkelig byggeorganisation i Serbien.

Efter færdiggørelsen af Savabroen, eller Prinz-Eugen-Brücke, som tyskerne kaldte den, trak Højgaard & Schultz A/S sig ud af arbejdsfællesskabet i november 1942. Kampsax overtog samtlige aktiver og passiver for at videreføre forretningen i det tidligere Jugoslavien. Planen var, at Kampsax ville fortsætte med nogle supplerende arbejder ved Savabroen, og endelig drejede det sig om færdiggørelsen af Tiszabroen. At det først og fremmest handlede om varetagelsen af virksomhedens økonomiske interesser og fortsatte position på Balkan, blev tydeliggjort, da Kampsax i efteråret 1942 vurderede udsigterne. I direktionens månedsrapport fra december 1942 hed det »i Fremtiden er vi saaledes helt alene om disse Sager, og det vil vise sig, hvorvidt denne Spekulation, der i nogen Grad ligger i denne Ordning, vil svare til vore Forventninger eller ej«. ²⁴ I den forbindelse er det interessant, når Finn Østrup mener, at afhandlingen overser »den nationalfølelse, der rent faktisk var et vigtigt motiv for virksomhedernes handlemåde«. Det var imidlertid så som så med hensyntagen til 'nationalfølelsen' i Kampsax' stillingtagen i forhold til at bygge for tyskerne i Serbien. Den økonomiske gevinst var i centrum, da situationen blev vurderet, og det hed, at »efter de modtagne Telegrammer er der nu så mange Penge i Kassen, at man har kunnet indbetale så store Beløb til Gruppe I«. ²⁵ Målet med arbejdet var nået, idet man både havde afviklet en bankgæld og opnået et overskud. Videre lod Kampmann i december 1942 forstå, at Kampsax havde vundet økonomisk ved at satse:

»Det har i det hele taget vist sig meget heldigt for os, at vi i sin Tid gik ind for Bygningen af Savabroen (...) det er takket være Savabroen nu saaledes, at hele Bankgælden er indfriet og Garantierne dermed udløbet, hvortil kommer, at vi har faaet hjemført en lille halv Million Kroner«. ²⁶ Slutresultatet var betydeligt bedre end det, Kampsax havde regnet med, inden man påbegyndte byggeriet. Ligeledes hører det også med til vurderingen af Kampsax' rolle i forbindelse med bygningen af

²⁴ Direktionens Maanedsrapport fra December 1942, den 8. januar 1943. Kampsax' Arkiv.

²⁵ Gruppe I var betegnelsen for det konsortium mellem Kampsax og Højgaard & Schultz, som byggede Tiszabroen. I forbindelse med bygningen af Savabroen etablerede man en ny gruppe, som gik under betegnelsen Gruppe II.

²⁶ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 300.

Savabroen, at »man må anse det for sandsynligt, at der blandt arbejderne ved byggeriet har befundet sig kontingenter af tvangsudskrevet arbejdskraft«, som det hedder i Joachim Lunds undersøgelse af Højgaard & Schultz mulige brug af tvangsarbejdere.²⁷ Ser man på de multinationale entreprenørvirksomheder, er det helt tydeligt, at der var forskel på, hvordan de 'nationale' varetog deres forretning på henholdsvis dansk og udenlandsk jord. På det internationale marked var man villige til at erkende, at af hensyn til markedsposition og indtjening var det uomgængeligt at arbejde for tyskerne, hvis forretningen skulle videreføres i det besatte Europa. I det lys er det interessant, at Finn Østrup trækker en parallel mellem vore dages diskussioner om *social corporate responsibility* og de nationale hensyns påvirkning af entreprenørfirmaernes valg under krigen. Her skal det blot nævnes, at Kampsax' partner i Danske Gruppe, Højgaard & Schultz, tilbage i december 2003 har vist sig villig til at påtage sig ansvaret for fortidens valg og udbetalt erstatning til tidligere tvangsarbejdere, som kunne dokumentere, at de havde arbejdet for det danske konsortium i forbindelse med bygningen af Savabroen.²⁸

Det hævdedes af Finn Østrup, at jeg anlægger et vidtgående krav om, at al virksomhed i de tysk besatte lande skulle indstilles. Det er imidlertid ikke rigtigt. Jeg trækker den moralske grænse ved virksomhedernes accept af indsættelse af tyskudskrevne tvangsarbejdere, og i tilfælde af, at virksomhederne valgte at udvide deres forretning i de tysk besatte lande.²⁹ Her bør man særligt fremhæve det Højgaard & Schultz-ejede firma Contractors brug af jødiske tvangsarbejdere i forbindelse med digebyggerier i det polske Generalguvernement.³⁰ Med accepten af brug af tvangsarbejdere placerede firmaet sig moralsk set på tysk side under krigen, selvom moderfirmaet afstod fra at bygge for Værnemagten i Danmark. Ved at trække en streg i sandet i forhold til spørgsmålet om indsættelse af tvangsarbejdere anlægger afhandlingen en ganske

²⁷ Joachim Lund: *Rapport vedrørende entreprenørfirmaet »Højgaard & Schultz A/S« – Med henblik på firmaets byggeaktiviteter i Tyskland, Øst- og Sydeuropa 1939-1945 og spørgsmålet om anvendelse af tvangsarbejde*. Upubliceret rapport, Handelshøjskolen i København, maj 2001, s. 23; Joachim Lund: *Hitlers spisekammer – Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, København, 2005, s. 237.

²⁸ Ovenpå den uafhængige historikerundersøgelse vedrørende Højgaard & Schultz' mulige brug af tvangsarbejdere under Anden Verdenskrig valgte virksomheden i 2001 at etablere et fond med en kapital på 3 mio. kroner. Fondet modtog 324 ansøgninger og på denne baggrund valgte man at udbetale erstatning til 69. Ansøgerne havde alle arbejdet enten for Contractor i Polen eller Danske Gruppe i Serbien. Jf. Joachim Lund: *Hitlers spisekammer*; anf. arb., s. 317.

²⁹ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 451.

³⁰ Joachim Lund: *Hitlers spisekammer*, s. 245ff.

konservativ moralsk bedømmelse af virksomhederne, og kritikere kan med nogen ret argumentere for, at jeg burde have udvidet kriterierne for den moralske vurdering.

Finn Østrup mener ikke, at det er interessant at analysere Kampsax' arbejder i Ungarn i lyset af, at de ikke var relevante i krigsmæssig sammenhæng. Hertil kan jeg kun sige, at de ungarske arbejder er interessante i forhold til min problemstilling, idet vi her ser, hvordan Kampsax søgte at justere deres strategi i forhold til de politiske risici på det jugoslaviske marked. I modsætning til Højgaard & Schultz vælger Kampsax at opretholde en tilstedeværelse på Balkan efter 1943. Som en praktisk følge af den europæiske nyordning havde Ungarn fået overdraget store dele af det tidligere Jugoslaviens territorium, og det havde Kampsax blik for, da man valgte at oprette datterselskabet Allgemeine Hoch- und Tiefbau A.G. (Altmag). Satsningen på Ungarn viste sig hurtigt at være lønsom og opgaverne så omfattende, at man etablerede et arbejdsfællesskab med tyske Siemens Bau Union i foråret 1943.³¹

I afhandlingen har jeg en analyse af Christiani & Niensens overvejelser omkring udgivelsen af et jubilæumsskrift i 1943. Virksomheden havde oplevet kritiske avisartikler i svenske aviser, og i lighed med Wright, Thomsen & Kier var man udsat for angreb i den illegale presse. Derfor lagde koncernens ledelse megen vægt på, at den gode historie om virksomhedens landvindinger skulle fortælles. I denne forbindelse nævner jeg, at også Kampsax, Højgaard & Schultz og Wright, Thomsen & Kier i 1942-43 sendte flotte publikationer på gaden. Finn Østrup bryder sig ikke om, at Kampsax bliver nævnt i denne sammenhæng. Allerede i mellemkrigstiden havde entreprenørvirksomhederne vist sig bevidste om deres måde at iscenesætte deres historie, og i Kampsax' jubilæumsskrift fra 1942 bliver byggeriet af Savabroen ganske vist omtalt, men enhver omtale af den tyske bygherre udeladt. Man får indtryk af, at det drejede sig om almindeligt genopbygningsarbejde, og ikke en opgave for Organisation Todt.³²

Byggeri i Iran for de allierede

Når det kommer til vurderingen af Kampsax' indsats i Iran under krigen, taler Finn Østrup med afsæt i erindringer for, at der var tale om et uproblematisk engagement. Denne vurdering deler jeg ikke, idet der

³¹ Direktionens Maanedsrapport for Marts 1943, København den 15. April 1943. Kampsax' Arkiv.

³² Ejnar Black: *Kampmann, Kierulff & Saxild A/S – De første 25 Aar*, København 1942, s. 62.

både var en indre konflikt i firmaets afdeling i Iran, og siden hen også et skisma mellem Kurt Olsen og koncernledelsen repræsenteret ved Jørgen Saxild. På baggrund af primære kilder fra War Office og Foreign Office viser jeg i afhandlingen, hvordan det lykkedes afdelingsleder Kurt Olsen i september 1941 at overbevise briterne om, at de skulle overdrage Kampsax en række store anlægsopgaver. At briterne valgte Kampsax, hang i høj grad sammen med deres politiske vurdering af personen Kurt Olsen, som blev anset for at være pro-allieret. Dette skal ses i lyset af, at hans forgænger Erik Kayser blev betragtet som værende pro-tysk og efter april 1940 blev Kampsax anset for at være »an enemy concern«.

Aftalen mellem de britiske militær og Kampsax' afdeling i Iran blev indgået på et tidspunkt, hvor det endnu var uvist, om de allierede kunne holde Iran. I den forbindelse viser jeg med afsæt i britisk aktmateriale og beretninger afgivet til Udenrigsministeriet i 1946-48, at den uvisse situation nødvendigvis førte til overvejelser om Kampsax' stilling ved en tysk indmarch i Iran. Særlig i foråret 1942, da tyskerne truede med at bryde igennem Kaukasus-fronten, førte det til overvejelser om konsekvenserne for både afdelingen og koncernen som helhed. Både ved kontraktens underskrivelse og i foråret 1942, mener jeg, at Kurt Olsen stod i et dilemma mellem støtten til den allierede kamp og hensynet til de overordnede interesser for en koncern, hvis direktion befandt sig i tyskbesat område. Finn Østrup mener, at min konklusion bygger på en fejllæsning af Kurt Olsens erindringer. Det er nu ikke tilfældet, idet jeg netop fremhæver, at der er tale om en vurdering fra 1957, som først og fremmest er en kilde til Kurt Olsens syn på sagen mange år senere. Min vurdering kan yderligere belægges med flere samtidige redegørelser og udsagn fra den daværende meddirektør i Kampsax' afdeling i Iran, Ole Didrik Lærum. Nordmanden Lærum var tæt knyttet til det britiske gesandtskab, og han fandt i stigende grad Kurt Olsens vaklen mellem firmaets interesser og den allierede kamp uforenelig, hvilket førte til, at han sagde op sagde op i 1943. Lærum mente ligefrem, at Kurt Olsen »vurderede Kampsax' og sine egne interesser højere end de nationale«. Under den tyske fremrykning mod Kaukasus lød vurderingen om Kurt Olsen, at »han tænkte kun på sit ansvar overfor Kampsax, hvis tyskerne vandt«. ³³ I mine øjne forekommer det indlysende, at afdelingsleder Kurt Olsen nødvendigvis måtte tænke på eventuelle politiske og øko-

³³ Redegørelse for de Begivenheder som førte til min Fratræden fra Kampsax pr. 23.8.1943, Teheran den 10. September 1943 (sign.) D. Lærum. Redegørelse fra Ole Didrik Lærum i Indlæg fra Legationsraad A.C. Fensmarks Bisidder den 18. August 1948. Udenrigsministeriets Arkiv, jnr. 3.G (Fensmark, A.C.).

nomiske konsekvenser for koncernen, og det bidrager på ingen måde til at reducere værdien af indsatsen for de allierede, men giver et mere redeligt billede af afdelingslederens dilemmaer.

Det hedder videre i Finn Østrups kommentar, at jeg fremfører fire forskellige versioner af Kurt Olsens fratrædelse fra Kampsax. De punkter, som Finn Østrup fremhæver, er alle løbende vurderinger af Kurt Olsens ageren efter september 1941. Kun på side 361 omtaler jeg fratrædelsen med ordene: »Officielt hed det sig, at afskeden skyldtes helbredsproblemer efter det lang ophold i Iran, men reelt bundede afskedigelsen i manglende tillid fra koncernledelsens side«. Finn Østrup mener ikke, at afhandlingen fremlægger nogen dokumentation for nogen misbilligelse fra Kampsax' ledelse i forhold til Kurt Olsens aktiviteter i Iran. Ser man på ledelsens syn på Kurt Olsen er det vigtigt at notere sig, at de stort set ikke vidste noget om aktiviteterne i Iran, og måned efter måned noterede man i direktionsrapporterne »fra Iran foreligger intet nyt«. I efteråret 1944 fik ledelsen nogle informationer via Stockholm, som indikerede, at Kurt Olsen ville markere sig politisk og stille sig i spidsen for »Sammenslutningen af frie Danske i Iran«. Via Stockholm fik Kampsax sendt et telegram fra London til Teheran med en advarsel til Kurt Olsen. Umiddelbart efter befrielsen i maj 1945 beordrede Saxild, at anlægsarbejderne for de allierede skulle indstilles, umiddelbart efter de første regnskabstal var telegraferet hjem. I oktober 1945 modtog ledelsen i København en redegørelse fra afdelingen i Iran, og på denne baggrund blev det besluttet at sammenkalde den samlede styrelse til et møde om aktiviteterne i Iran fra 1941-45, og det hed, at man »formentlig vil tage visse beslutninger med hensyn til fremtiden«. ³⁴ På styrelsesmødet diskuterede man regnskabsrapporter og revisionsberetninger for årene 1940-44, hvori det blev redegjort for, hvilke arbejder der var udført og på hvilke betingelser. I forhold til engagementet for de allierede hed det:

»Styrelsen har derefter vedtaget at afvikle alle løbende Forretninger dernede til Udgangen af 1324 (Marts 1946), saaledes at der derefter kun skal forblive et par Mand derude under Garrings Ledelse«. ³⁵ På baggrund af en vurdering af regnskabstallene konfirmeredes koncernledelsens beslutning om at indstille de arbejder, Kurt Olsen havde indledt, og yderligere valgte man at erstatte afdelingslederen med under-

³⁴ Direktionens Maanedsrapport for Oktober 1945, Charlottenlund, den 10. November 1945. Kampsax' Arkiv.

³⁵ Direktionens Maanedsrapport for November-December 1945, Charlottenlund, den 2. Januar 1946. Kampsax' Arkiv.

direktør Garring.³⁶ Det er i mine øjne vanskeligt at udlægge som udtryk for koncernledelsens tilfredshed med Kurt Olsen. I et telegram til Kurt Olsen fra Jørgen Saxild fra den 11. januar 1946 hedder det:

»For øvrigt konstaterer vi, at De energisk har hævdet Deres Uafhængighed over for Sir Reader [den britiske ambassadør] og hans Folk i Kraft af Deres gode Forhold til de Militære; det skaber Respekt, men maaske også Bitterhed – og de Militære forgaar, men Diplomatiets be-
staar«. ³⁷ Fra koncernledelsens side var tydeligvis ikke tilfredse med den måde, Kurt Olsen havde løst sin opgave, ved at påpege konsekvenserne af den måde, han havde »hævdet« uafhængigheden. Saxild var ikke tilfreds med den måde, hvorpå hans fuldmagt var blevet administreret.³⁸ Kurt Olsen var gået uden for sit mandat og havde med sin ledelsesstil samt politiske markeringer risikeret at skade Kampsax forhold til det britiske diplomati, som allerede i 1942 udtrykte manglende tilfredshed med afdelingslederen.

I spørgsmålet om koncernledelsens syn på Kurt Olsen bygger Finn Østrup sin kritik på Jørgen Saxilds erindringer, og uden at gå ind i en lang diskussion om erindringer som historisk kilde, skal det slås fast, at en enkelt erindring ikke udgør et grundlag, hvorfra man kan drage nogen slutning. Erindringerne er udgivet 26 år efter befrielsen og kan derfor ikke bruges som kilde til analyse af begivenhederne under krigen. Saxilds erindringer kan derimod bruges som kilde til hans selvop-

³⁶ Underdirektør Garring og afdelingsleder Kurt Olsen havde i perioden 1941-45 ført en indre kamp om magten i Teheran-afdelingen. Efter krigen undlod Garring ikke at udtrykke sin mistillid over for Kurt Olsen i forhold til direktionen. Jf. Telegram fra Garring til Jørgen Saxild, den 5. februar 1946. Kampsax' Arkiv.

³⁷ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 359.

³⁸ I et brev fra Jørgen Saxild til Kurt Olsen den 15. januar 1946 blev der rettet kritik af afdelingslederens forvaltning af fuldmagten. Det hedder: »I Deres Udnævnelsesbrev af 18. November 1940 er De udnævnt til Direktør for vort Consortiums Afdeling i Iran som befuldmægtiget Repræsentant med Generalfuldmagt i videste Forstand, idet det meddeltes Dem, at De som Direktør har den absolutte Myndighed i alle Consortiumets Anliggender indadtil og udadtil. Hvad kan de forlange mere? Det var dog fuldstændigt umuligt at give Dem specielle Beføjelser for specielle Situationer, som man unægtelig ikke kunne forudse den Gang. Jeg er for øvrigt ikke sikker på, at nogen Diskussion om dette Forhold vil tjene noget nyttigt Formål (...) For øvrigt er jeg af den Opfattelse, at der maaske en Afklaring af alle disse Forhold, navnlig Fensmark, og at det kun kan ske herhjemme, og mens Fensmark er her. Derfor har jeg telegraferet til Dem og bedt Dem om at komme hjem«. Jf. Brev fra Jørgen Saxild til Herr Direktør, Civilingeniør Kurt Olsen, brev nr. 32, 15. januar 1946. Kampsax' Arkiv.

Fra Teheran havde Kurt Olsen den 25. november 1945 skrevet til Udenrigsministeriet med en klage over gesandt Aage Fensmarks forsøg på at intrigere over for Kampsax i Iran. Saxild stillede sig stærkt tvivlende over for Kurt Olsens anklager og påpegede, at afdelingslederen ikke burde have klaget til Udenrigsministeriet og i stedet overladt det til ledelsens afgørelse. Jf. Brev fra Jørgen Saxild til Herr Direktør, Civilingeniør Kurt Olsen, brev nr. 30, 11. januar 1946. Kampsax' Arkiv.

fattelse af egen rolle på mange års afstand. Interessant er det derfor også, når Finn Østrup vælger at citere Saxild for, at: »På denne måde kom vi, uden at vi vidste ret meget om det herhjemme, til at gøre en god indsats til fordel for den allierede krigsførelse«. Ud fra dette citat kunne man godt tro, at Saxild roser Kurt Olsens indsats, men tager man næste sætning med, vil man opdage, at anerkendelsen har en anden adresse, idet Saxild skriver: »På denne måde kom vi, uden at vi vidste ret meget om det herhjemme, til at gøre en god indsats til fordel for den allierede krigsførelse, mens vi i Danmark var dømt til uvirksomhed. Ad den jernbane vi havde bygget, og ad de veje, vi havde udvidet, vedligeholdt og asfalteret, blev der transporteret 5 millioner tons krigsfornødenheder og levnedsmidler«. ³⁹ I Saxilds optik var det først og fremmest den transiranske-jernbane, som virksomheden havde bygget i perioden 1933-38, der havde æren og dernæst var det vejene »vi« havde udvidet. Først og fremmest var det takket være Kurt Olsens indsats, at det lykkedes at overbevise briterne om, at Kampsax skulle løfte opgaven, og i stedet for at rose sin afdelingsleder, vælger Saxild at fremhæve sin egen fuldmagt, »jeg meget forsynligt havde givet ham, da jeg i december 1939 rejste hjem fra Teheran«. ⁴⁰ Samme forsyn havde Saxild ikke tilbage i januar 1946, da han lod forstå, at fuldmagten af gode grunde var givet uden anelse om krigens udvikling og konsekvenser for Kampsax. ⁴¹

Uden belæg hævder Finn Østrup, at jeg fejlagtigt oplyser, at arbejdet i Iran fik en opblomstring efter krigen, idet arbejdet skulle være afsluttet. De arbejder, som man besluttede at indstille i 1945, var de igangværende arbejder for de allierede. På grund af storpolitiske spændinger i regionen og indenrigspolitisk uro oplevede Kampsax en uvished, og direktionen lod i august 1946 forstå, at »vi skal tage Stilling til, hvad vi saa vil foretage os« i forhold til det iranske marked. ⁴² En tilbagevenden til mere stabile forhold og udsigten til at få kontrakten på anlæggelsen

³⁹ Jørgen Saxild: *En ingeniørs erindringer*, s. 106.

⁴⁰ Jørgen Saxild: *En ingeniørs erindringer*, s. 106. I Kampsax' jubilæumsskrift fra 1967 findes ligeledes den samme udeladelse af Kurt Olsens helt særlige rolle. Selvom Kurt Olsen var hovedarkitekt bag det store bidrag til den allierede kamp, nævnes han ikke ved navn, og i stedet fremhæves den trans-iranske jernbanes betydning: »Millioner af tons krigsmateriel og forsyninger blev pumpet ad den trans-iranske bane mod den russiske grænse, men banens kapacitet slog ikke til, meget måtte sendes pr. lastbil. Kampsax' ledelse i Teheran, som dengang var uden forbindelse med København, traf aftale med den iranske regering og repræsentanter for de allierede besættelsestropper om udbygningen og vedligeholdelsen af det persiske vejnet«. På denne baggrund er det vanskeligt at argumentere for, at Kampsax ligefrem brystede sig af Kurt Olsens ageren i efterkrigstiden. Jf. *Kampmann, Kierulff & Saxild A/S – Kampsax*, anf. arb., s. 26.

⁴¹ Se note 38, hvor Jørgen Saxilds brev til Kurt Olsen af 15. januar 1946 citeres.

⁴² Direktionens Maanedsrapport for Juli 1946, Charlottenlund, den 13. August 1946. Kampsax' Arkiv.

af nyt stort vandforsyningsanlæg for bystyret i Teheran fik Kampsax til at se lovende på fremtiden i efteråret 1946.⁴³ Saxild vendte i december 1946 hjem fra Teheran med »et godt Indtryk af Forholdene og Mulighederne for Fremtiden«. ⁴⁴ Den positive vurdering af mulighederne blev yderligere styrket, da man indledte forhandlinger med det iranske trafikministerium om udbygning af landets vejnet i sommeren 1947. Endnu inden forhandlingerne var ført til ende, lød den positive vurdering, at »der synes at være Udsigt til, at der kan træffes en Aftale og det bliver formentlig noget i Retning af Jernbanekontrakten«. ⁴⁵ Sammenlignet med situationen umiddelbart inden krigsudbruddet, hvor Kampsax var ved at blive presset ud af landet, blomstrede mulighederne i den umiddelbare efterkrigstid, og arbejdet blev bestemt ikke standset.

Sammenfatning

Finn Østrup bør roses for sin engagerede personlige interesse i historien om Kampsax' virksomhed, men man kunne have ønsket sig, at han forholdt sig til dokumentationen i afhandlingen i stedet for at trække på firmaets egen fortælling. I sin sammenfattende vurdering placerer Finn Østrup virksomhederne på en rangliste ud fra, om de udførte arbejde for tyskerne i Danmark. Hermed bliver det slået fast, at det nationale perspektiv vægtes højest, mens karakteren af de internationale arbejder spiller en sekundær rolle. I den forbindelse viser Finn Østrup igen, at hans vurderinger ikke forholder sig til de historiske kendsgerninger. Han nævner to gange, at Christiani & Nielsen ikke byggede for tyskerne i Danmark. Fakta er, at Christiani & Nielsen fra 1942 til 1944 byggede en række specialbunkere samt forsvarsanlæg ved Hansted og Thisted.⁴⁶

Finn Østrup mener, at den korrekte måde at beskrive entreprenørvirksomhedernes handlemåde på skulle have vægtet det nationale motiv højere. Her viser min undersøgelse, at den nationale indstilling spillede en vis rolle for virksomhedernes valg, men at hensynet til deres

⁴³ I september 1946 hed det i en vurdering fra direktionen, at »vi har studeret de foreliggende Planer for Vandforsyningsanlæggene i Teheran og er så interesseret, at Ingeniør Saxild paatænker at rejse til Teheran«. Jf. Direktionens Maanedsrapport for August 1946, Charlottenlund, den 15. September 1946. Kampsax' Arkiv.

⁴⁴ Direktionens Maanedsrapport for November-December 1946, Charlottenlund, den 15. Januar 1947. Kampsax' Arkiv.

⁴⁵ Direktionens Maanedsrapport for Juni 1947, Charlottenlund, den 10. Juli 1947. Kampsax' Arkiv.

⁴⁶ Christiani & Niensens beslutning om at bygge for tyskerne i Danmark er behandlet i afhandlingen side 374-381.

markeder i britisk eller fransk kontrollerede områder også spillede ind i forhold til beslutningen om at bygge for tyskerne i Danmark. Kampsax havde ikke anlægsopgaver i britiske områder, men styrelsesmedlemmet Peter Lind drev forretning i Storbritannien. Vigtigt var det også, at Kampsax på det iranske marked i årene op mod krigsudbruddet i stigende grad havde orienteret sig mod britiske interessenter for at styrke sin position på et stadigt vanskeligere marked.⁴⁷

Virksomhedernes indstilling skiftede i takt med krigens udvikling og ændrede magtforhold. For de multinationale entreprenørvirksomheder var det et spørgsmål om tilpasning og om at finde en vej igennem krigen både på den nationale og internationale scene. Afslutningsvis skriver Finn Østrup om afhandlingen, at »der er megen omtale af arbejder udført for tyskerne«, og man fornemmer tydeligt, at han havde ønsket en anden fortælling. Imidlertid må en faghistorisk analyse af virksomhedernes ageren i modsætning til et jubilæumsskrift forholde sig til, at man rundt omkring i direktionslokalerne justerede strategierne i forhold til, at Tyskland var den dominerende magt i Europa de første krigsår. I vurderingen af de multinationale entreprenørvirksomheder er det vigtigt at holde sig for øje, at de havde forskellige strategier for henholdsvis hjemme- og udemarkederne. Vælger man at fastholde et snævert nationalt perspektiv og fokuserer på, om virksomhederne byggede for besættelsesmagten i Danmark eller ej, mister man blikket for, at virksomhederne havde differentierede strategier dikteret af situation og kontekst.

⁴⁷ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 102ff.